
İSLAM ve ŞEHİR

*Muammer GÜL**

ÖZET

Medeniyetler esas olarak Şehirlere dayanır. Araplar Kuzey Arabistan'da Şehir medeniyeti ile tanışarak Mekke ve Medine'de önemli bir Şehir medeniyeti geliştirdiler. Bu Şehirleşmenin başlangıcı için Arapların arka planına gitmeliyiz. Ancak İslam'ın hâkim olduğu coğrafyada kadim bir Şehirleşme tecrübesi vardı. Şehirleşme süreci İslami genişlemenin ilk yüzyıllarında sadece askeri ya da politik duruma bağlı değil, fakat aynı zamanda yeni İslam dinine de bağlıydı. İslam kökünde ve esasta Yahudilik gibi bir Şehir dinidir. Kur'an'ın ruhu temel olarak Şehirli ve anti-kabilevidir. Ayrıca İslam'ın beş Őartının düzenli bir Şekilde yerine getirilmesi göçebe değil, yerleşik bir hayatı gerektirir. Kısaca Şehir inancın kalesi oldu.

Anahtar Kelimeler: İslam, Şehir, Kur'an, Kabilevi, Medeniyet.

*M*edeniyet tarihi için bir başlangıç ya da insanoğlunun medenî gelişme evrelerinde en önemli hamlesi Şehir hayatına intibak etmesidir. İnsanoğlu, korunma, barınma, beslenme, değiş-tokuş gibi birtakım faktörlerin saikıyla yerleşik hayata geçmiş ve bu yerleşim merkezlerinin gelişmesiyle de Őe-

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

hirler doğmuştur¹. İnsanoğlunun bu medeniyet hamlesinin başında ve merkezinde şehir vardır. İslamiyet de din olarak şehirde doğmuş ve şehri merkeze alan bir bakışa sahip olduğu için İslam medeniyeti adeta şehirle özdeşleşmiştir.

Mekke'de şehir ortamında doğan İslamiyet, kısa bir süre içerisinde Arap Yarımadası'ndan çıkarak Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'ya hâkim olmuş ve arkasından da Frank hudutlarından Çin Seddi'ne kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İslamiyet'in bu geniş coğrafyalardaki süratli yayılmasının tamamlanmasının hemen arkasından, hızlı bir şekilde yerleşik hayata intibak ve gelişen bir şehirleşme hadisesine şahit oluyoruz.² Bu baş döndürücü şehirleşme hadisesinin temelinde her ne kadar İslam dinî ve o dönemdeki askerî, sosyal ve ekonomik şartlar rol oynamışsa da, İslamiyet öncesi antik Yunan, Roma, Bizans ve Sasani şehirciliğinin mirasını ve etkisini göz ardı etmemek lazımdır. Burada bir medeniyetin en muhteşem eserleri nelerdir diye sorulduğunda eğer söz konusu olan İslam medeniyeti ise buna verilecek cevap kesinlikle 'şehirlere' olacaktır. Öyle ki, şehirleşmenin en hızlı evresinin yaşandığı Abbasi döneminin ilk yarısında, Abbasilerin kurduğu Bağdat şehri bütün İslam coğrafyasına model olmuş, Bağdat modeli, görünümlü şehirler İslam dünyasının hemen her yerinde mantar gibi yerden yükselmişlerdir. İslam coğrafyası bir şehir ve saraylar bolluğu olarak karşımıza çıkmaktadır³. Endülüs coğrafyasından Çin Seddi'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyadaki kadim medeniyetlerin tesislerini ise özellikle Müslümanların yeni kurdukları şehirlerin hemen yanında fethedilen şehirlerde görmek daha kolay olacaktır. Çünkü Müslümanların fetih anlayışı tarihî şehirlerin yapısını hiçbir zaman bozmamıştır.⁴ Yine de ister fetihle alınmış antik şehirler olsun, isterse Müslümanların yeni kurduğu şehirler olsun İslamiyet'in getirdiği anlayış ve biçim za-

1 Nikita Elisseeff, "Fiziki Plan", İslam Şehri, Çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 124; İ. H. Bayhan, Şehir Planlaması, İstanbul 1969, s. 22. ; Kürşat Demirci, "Antik Şehircilikte Dini Sembolizm", İzlenim, İstanbul 1995, S. 22, s. 53-54. Tarihte bilinen ilk yerleşim alanları Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'da MÖ:5000-4700 yılları arasında gerçekleşmiştir. Şehirleşme ise MÖ: 4400 yıllarından itibaren başlamıştır. Ancak ilk yerleşimlerin tarihi MÖ:7000 yıllarına kadar da çıkarılmaktadır.

² Abdulaziz Duri, İslam İktisat Tarihine Giriş, Çev. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. .94 vd.

³ Andre Miquel, İslam ve Medeniyeti, C.1, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Yay. Haz. Ahmet Fidan, Çev. A. Fidan-Hasan Mentek, Ankara 1991, s. 151.

⁴ Jean-Louis Michon, "Dini Kuramlar", İslam Şehri, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, Çev. Elif Topçugil, İstanbul:Ağaç Yayıncılık, s. 16.

manla bir *İslam Şehri*⁵ formunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylece İslam coğrafyasında şehir, zamanla İslamî değerler sistemi üzerinde biçimlendi.

Muhakkak olan her medeniyetin bir yönü ile tebarüz etmiş olmasıdır. Bu manada Roma'nın, Akdeniz'i evcilleştirdiği ve medeniyetinin merkezine yerleştirdiği, bugünkü Batı'nın, maddeyi ve bilimi evcilleştirdiği ve medeniyetinin merkezine yerleştirdiği söylenir. Ama her medeniyetin dayandığı bir coğrafi mekân gerçeği de vardır⁶. İslam medeniyeti ise, farklı coğrafyaları, iklimleri, ekonomileri, kültürleri ve medeniyetleri evcilleştirmiştir. Gerçekten İslam, bütün farklılıkları ve zıtlıkları ile, adaları, yarımadaları, dağları, çölleri velhasıl bütün farklı dünyaların kümelerini *şehir* ve *şehirlerle* birbirine bağlayan bir medeniyettir. Eğer bir uygarlığın ilk gerçeğinin coğrafi beşiğinin ona dayattığı mekân ve bazen de sınırlar olduğu sonucuna varamayacaksa hangi sonuca varabiliriz? Uygarlıklar mekânlardır, bölgelerdir⁷. Evet, İslâm medeniyeti de İslâm coğrafyasıdır. Ancak bu kadar renkli ve geniş bir coğrafyayı bir bütünlük içerisinde tutan eskisi ve yenisiyle İslam şehirlerinin aydınlığıdır. Bundan dolayı İslam medeniyeti gerçek anlamda İslam şehirleridir.

İslamî mesaj ile onun ilk olarak yayıldığı yerin coğrafi özellikleri arasındaki şaşırtıcı zıtlığa birçok İslam tarihçisi ve gözlemcisi dikkat çekmişlerdir⁸. Esasta göçebe ya da yarı göçebelerin yaşadığı Arabistan'da çölün

⁵ İslam şehri üzerindeki tartışmalar, Max Weber'in Avrupa'da ticareti, kale ve surları, pazarı, belirli bir özerkliğe sahip olan mahkemesi ve kısmi bir özerklikle sınırlanan siyasal yapısı ile temelde politik ve ekonomik unsurların ortaya çıkardığı "Batı kenti" tanımlaması ile başlamıştır denebilir. Her ne kadar Weber, Şarkta kendi içinde bir bütün olarak şehrin tam anlamı ile oluşmadığını söylese de bugüne kadar gelen tartışmalar bir İslam Şehri gerçeğinin, antik çağlardan kalan bir miras ile İslam medeniyeti içerisinde oluştuğunu ortaya koymaktadır. Bkz: Max Weber, *Şehir*, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul 2000, s. 73-91, 114-116; Janet Ebu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies*, 1978, S. 19, s. 155-159; A. Hourani, "The Islamic City", *The Emergence of the Modern Middle East*, 1981, s. 19-35.; André Raymond, (1994), "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *British Journal of Middle East Studies*, 1994, 21, s. 3-16. ; Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 94-116.

⁶ Muammer Gül, *İslam'ın Batını Çehresi Dağlar, Çöllere, Batakliklar, Bilge Kültür Sanat yayınları*, İstanbul 2009, s. 23vd.

⁷ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2, çev. M.Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 83.

⁸ Walter J. Fischel, "The City in İslam", *Middle Eastern Affairs*, Vol.VII, No: 6-7, June-July 1956, s. 227; Michon, "Dini Kuramlar", s. 14.

hemen kenarında İslamiyet ile birlikte hızla gelişen bir şehirleşme hadisesi oldukça dikkat çekicidir. Peki, bu antik şehirlerin bulunduğu coğrafya üzerinde adeta onları gölgede bırakacak bu baş döndürücü şehirleşmenin temelinde hangi sebepler yatmaktadır? Bu sorunun cevapları aynı zamanda İslam şehrinin de tanımını oluşturacaktır. Bu şehirleşmenin başlangıcı için Arapların arka planına da bakmak lazımdır. Araplar, Kuzey Arabistan'da yerleşik hayat (şehir hayatı) ile tanıştılar. Hz. Muhammed'in (SAV) doğduğu ve peygamberliğini ilan ettiği Mekke şehri, Arap Yarımadası'nda kervan ticaretinin kesişme noktasındaydı. Burada bulunan Kâbe aynı zamanda ticaret hacmini canlandıran dinî bir merkez özelliğine sahipti. Hz. Muhammed'den önce de Mekke ortaçağ şehirlerinin birçok özelliğine sahipti. O, halkı gerçek bir tüccar olan bir ticaret merkeziydi. Ancak bu büyük hadisenin izahını sadece bu bağlantı ile izah etmek mümkün değildir.

İslam şehri için bir model ve İslam şehrinin oluşumu için eğer bir başlangıç yapılacaksa, bunu Hz. Muhammed'in 622'de Mekke'den Medine'ye göçü ile başlayan ve on yıllık bir süre içerisinde Medine Şehri'nin aldığı hüviyet ile başlatmak mümkün görülebilir. Böylece ilk Müslüman şehirlerinin kurucularına ilham veren ve yüzyıllar boyunca Müslüman kanun adamlarına ve idarecilerine örnek olan Medine, İslâm şehirciliği için bir model teşkil edebilir⁹. Müslümanların Arap Yarımadası'nın hemen dışında fethettikleri ya da yeni kurdukları şehirler hangi şartlarda ve hangi kültüre ait olursa olsun zamanla kendiliğinden Medine şehir modeline benzemiştir. Bu mealde kurulan ilk şehirler, çölün kenarında, Basra'dan bir yay şeklinde Mısır'a kadar uzanan çizgi üzerinde öncelikli olarak askerî bir üs olarak kuruldu¹⁰. Bu askerî kamplar hızlı bir harekete karşı her an hazır olabilmek için fetheden insanların kabile kuvvetleri ile iskân edildi¹¹. Böylece Arap toplumunun kabile asabiyeti şehirdeki yerini alıyor ve zamanla şehirleşmenin bir göstergesi olan ekonomik ve kültürel faaliyetler dinin getirdiği vahdaniyet şemsiyesi altında serpilerek geliyordu.

⁹ Muammer Gül, "İslam Şehrinin Doğuşu", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 4, S.6, Balıkesir 2001, s. 73-75; Michon, "Dini Kuramlar", s. 16.

¹⁰ Robert Mantran, İslamın Yayılış Tarihi Çev. İ. Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 93-94; Fischel, "The City in İslam", s. 227; W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Çev. M. Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1963, s. 108.

¹¹ Fischel, "The City in İslam", s. 227; Georges Marçais, "Ribât", 9, İA, MEB, İstanbul 1988 s.735-736.

Yeni kurulan şehirler halkı başlangıçta büyük ölçüde bedevî Araplardan oluşuyordu. Zamanla Basra, Kufe vb. yeni kurulan şehirlerde görüldüğü gibi Arap olmayan farklı toplumların insanî unsurunun oluşturduğu Mevali önemli bir yer işgal etti. İslam şehirlerinde Arap bedevî kabilelerinin kabilevi dinamizmi ile bunların karşısında ve içinde Arap olmayan yeni unsurların dinamizmi. İşte İslam medeniyetini doğuran en önemli unsurlardan biri İslam şehirlerinin enerjik bir nüfus yapısına kavuşmuş olmalarıdır. Bunu sadece yeni kurulan şehirlerde değil, yeni Arap bedevî insanî unsurunun hareketlendirdiği, kendiliğinden gelişen ve kadim şehirlerin demografik değişiminde görmek de mümkündür. İslam coğrafyasındaki şehirleşme, İslamî genişlemenin ilk yüzyılında, sadece askerî ve siyâsî konuma bağlı değil, fakat aynı zamanda İslam inancına da bağlıydı. İslamiyet esas yapısı itibariyle Musevilik gibi bir şehir dinidir. Kur'an'ın umumi bakışı anti-kabilevidir ve şehirleşme yönündedir. Onun terminolojisi açıkça şehir hayatını ve İslam'ın yayıldığı ticarî ortamı yansıtıyor¹². Zira Hz. Muhammed de Mekkeliler gibi ticarete tanınmış bir kimseydi. Dolayısıyla Kur'an genel olarak göçebeliği değil¹³, vahdaniyet anlayışı içerisinde bir Müslüman cemaat organizasyonuna dayanan bir şehir dinini temsil etmektedir. İslam sahranın badiye hayatı karşısında Yesrib'i Medine yapan ruhla şehrin medenî insanını tercih ediyordu. Herhalde Max Weber'in Avrupa'da ortaçağ şehirlerinin kuruluşunda temel bir rol yüklediği kilise ve Hıristiyanlık karşısında¹⁴ İslam şehirlerinin oluşmasında bir şehir dini olan İslamiyet'in de belirli bir rol oynamasını beklemek çok tabii olmalıdır.

Şehre indirilmiş bir din olan İslam, zaten ibadetlerinin çoğunun yerleşik hayat süren bir cemaat tarafından ifasını öngörmüştür. Bu özellik İslam'ın yayıldığı bütün Müslüman beldelerinde başlangıçtan itibaren yeni şehirlerin doğmasını sağlamıştır. Belki hiçbir medeniyette şehir ile din bu kadar bütünleşmemiştir. Ve şu da bir gerçektir ki, İslam bir şehir dinidir, ancak ve tam olarak şehir ortamında yaşanabilir. Bu İslam'ın, din olarak esas olarak şehri ve onun medenî insanını ve ortamını muhatap almasından kaynaklanmaktadır.

¹² Fischel, "The City in İslam", s. 228; Mustafa Özel, "Cami, Çarşı ve Hamam", İzlenim, 22, 1995, s. 51.

¹³ Kur'an. Tevbe: 90, 97, 99, 101, 120.

¹⁴ Weber, Şehir, s. 115.

Bundan dolayı da İslam medeniyetinde şehir *inancın kalesi* olmuştur. Şehir İslam ortodoksisini temsil etmektedir. Gerçekten de İslam medeniyeti çerçevesinde bütün heterodoks hareketler şehrin dışında ve onun karşısındadır. Şehrin karşısındaki bu duruş sadece ontolojik olarak değil, bizzat şehir ve şehirli ile bir çatışma içerisindedir. İslam tarihinde ortaya çıkmış Haricilik, Şiîlik, Karmatilik, İsmaililik, Haşhaşîlik, Alevîlik, Dürzîlik, Batınîlik gibi dinî, siyasî, fikrî, mezhebî, kabilevi her türden heterodoks hareketler şehre karşı ve onun dışında olmuştur. Bu heterodoks hareketler anti-şehir karakterleri ile dağlar, çöller, bozkırlar, bataklıklar gibi aykırı coğrafyalara, uçlara dayanmış, orada yuvalanmış, beslenmiş ve oralara dayanmışlardır¹⁵. Aykırı coğrafyaların ve kırsal coğrafyanın yerleşik, yarı yerleşik köylü toplulukları İslam dünyasının neresinde olursa olsunlar, hangi renkten, ırktan olurlarsa olsunlar büyük ölçüde yazılı bir gelenekten beslenmedikleri ve daha çok şifahi bir geleneğe dayandıkları için İslam'ı kendi bünyeleri içerisinde, biraz da onun ruhuna aykırı unsurlarla yorumlamışlardır. Buna şehir hayatına intibak edemeyen çölün bedevî Arablarında, dağlarında yaşayan bazı Kürt aşiretlerinde, Afgan, Deylemlilerinde, bozkırın şehir hayatına intibak edememiş Türk boylarında görmek mümkündür. Bu gibi şifahi geleneğe dayalı topluluklar şehre, şehrin temsil ettiği yerleşik-merkezi devlet anlayışına uzak ve onun karşısında olmuşlardır.

İslamiyet'in şehri merkeze alan bakışında en önemli husus; onun temel kaidelerinin şehirleşmeyi öngörmesidir. Bunlardan birincisi namazdır. İslam şehir hayatının en önemli prensibi olan namaz, cami veya mescitte yapılan bir ibadettir; toplu olarak kılınması teşvik edilmiştir. Namazın kılınabilmesi için gerekli olan bazı şartlar İslam şehirlerinin yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Bunlar: a) Abdestin ya da guslün alınmasıyla temizliğin sağlanması, b) Namazın kılındığı vakite dikkat edilmesi, c) Yüzün Mekke'ye çevrilmesi, d) Cuma namazında **bütün inananları alabilecek genişlikte bir yerin bulunması ve namazın bir yerleşim merkezinde ya da bu hükümdeki bir yerde kılınma zorunluluğudur**¹⁶. Ayrıca bayram

¹⁵ Mekanın İslam heterodoksisinin oluşmasındaki rolü konusunda geniş bilgi için bkz: Gül, İslam'ın Batını Çehresi Dağlar, Çöller, Bataklıklar, Bilge Kültür Sanat yayınları, İstanbul 2009.

¹⁶ Yılmaz Can, İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 26; Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük İslam İlmihali, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1975, s. 161-164; Fischel, "The City in İslam", s. 228.

namazlarının da cemaatle kılınması zaruridir. Görülüyor ki, **namaz bir bütün olarak yerleşik hayat tarzını gerektiren ve insanı ona bağımlı hale getirmekle kalmayıp onu oluşturan cemaat için bir mekân ve bu mekânın çevre unsurları olan Hamam, çeşme, çarşı vb kurumlarını da şekillendirmektedir.** Ayrıca Cami, sadece bir ibadet yeri değil, aynı zamanda Müslümanların güncel meselelerinin konuşulduğu bir yer, adeta *bir meclis* niteliği de taşıyordu¹⁷.

İkincisi Hac farızasıdır. Müslüman cemaatinin en büyük halkası olarak tezahür eder ve herkesi Mekke ve Medine'yi ziyarete yönlendirir. Üçüncüsü Oruçtur. İslam şehirlerinin belki de kendilerini en fazla birlik ruhu içinde hissettikleri aydır. Geceleri toplu kılınan teravih namazları, Kadir Gecesi'nin kutlanması ve fakirlere durumu müsait olanların sadaka vermesi *şehir atmosferinin en yoğun olduğu* hadiseyi göstermektedir¹⁸. Dördüncü olarak zekât, cemaat hayatının temel direklerinden biridir ve insanları yerleşik hayat içerisinde cemaat ruhu ile birbirine bağlayan en önemli unsurdur. Ayrıca bu inanç üzerine bina olan vakıf sistemi ve kurumlaşması İslam şehirlerinin en önemli hususiyetini teşkil etmektedir. Şehre asıl fizikî-topografik özelliklerini veren vakıf-imaret sistemi, esasen dinî bir faaliyeti ve şehri, kişinin tam bir İslamî hayat sürebilmesini mümkün kılacak şekilde düzenlemeyi amaçlıyordu.¹⁹

Bu temel esaslar göstermektedir ki, İslamiyet bir şehir dinîdir, göçebeliliği ve kabileciliği reddetmektedir. Kur'an'da da bedevilik ve ondan daha fazla bedevî tavır olumsuzluğu ifade etmektedir. Bedevî çölünü inançsızlık ve isyanda şiddetli bir bölge (*el-A'râb eşeddu küfran*) olarak damgalamaktadır²⁰. Hz. Muhammed, Hendek savaşından beri bedevileri kapsamaya ve onları topluma kazandırmaya çalışıyordu. Ancak istenilen başarı bedevilerin direnişlerinden dolayı sağlanamamış ve bundan dolayı onlarla olan bütün bağ koparılmıştır.²¹ İslam Hz. Muhammed'den sonra da sah-

¹⁷ Bugün bile köylerimizde camilerin bulunmasına ve Cuma kılınabileceğine dair fetvaların genel bir kabul görmesine rağmen köylülerimiz işlerini Cuma günlerine sarkıtarak şehre inerek en büyük camide Cuma namazını kılmayı sürdürmektedirler.

¹⁸ M. Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, Çev. İ. Süreyya Sırma. İstanbul 1981, s. 56; J. L. Michon, "Dini Kuramlar", s. 30; Fischel, "The City in İslam", s. 228; M. Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, Çev. İ. Süreyya Sırma. İstanbul 1981, s.56.

¹⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı Şehri Şeriat İdealine Dayanır", *İzlenim*, 1995, 22, s. 21.

²⁰ R.B.Serjant, "Arabistan'da Toplumsal Tabakalaşma", *İslam Şehri*, s. 177.

²¹ Rıdvan Seyyid, *İslamda Cemaatler Kavramı*, Çev. Mehmet Can, Endülü's Yayınları, İstanbul 1991, s. 40.

raya karşı şehiri korumuştur. Hz. Ömer, yedi bölgeyi şehir haline getirdikten sonra, fukahanın sahranın aleyhine olmak üzere şehir ve yerleşim bölgelerinin büyütülmesi planlarını destekleyen cemaat ve Cuma namazlarının anlamı konusundaki tetkikleri²² İslamiyet'in bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Zaten İslam tarihinde görülen Haricîlik, Şiîlik, Vahabîlik ve hatta Türk tarihinde Büyük Selçuklular devrindeki Oğuz İsyanı ile daha sonra oluşan ve göçebe karakteri hiçbir zaman göz ardı edilemeyecek olan Alevî-Bektaşî kültüründen Osmanlı dönemindeki Şah Kulu ve Celalî isyanlarına kadar olan hareketler, göçebeliğin şehirleşmeye, medenileşmeye bir tepkisi olarak ortaya çıkmamış mıydı? Göçebe ruhu İslâmiyetin getirdiği şehirleşme-medenileşme anlayışını kaldıramadığı zaman her yerde kendisini ifade edecek bir kimlik de bulabilmiştir.

Aslında şehirleşmeye doğru eğilimleri hızlandıran faktörler, daha Raşid Halifeler devrinden itibaren Arap Yarımadası'ndan başlayan fetih hareketlerinin dışarıya ihraç ettiği nüfus unsuru ile başladı, IX. ve X. yüzyıllarda yoğunlaşarak doruğuna ulaştı. Burada şunu hemen ifade etmem gerekir ki, insanlık tarihindeki büyük medeniyetlerin temelinde göç ve büyük nüfus hareketlerinin olduğu kabul etmek gerekmektedir²³. Her büyük göç ve istila hareketinden sonra o göç hareketinin yayılma ve hükmetme gücünün tükenmesi ile o coğrafyada taşlar yeniden yerine oturmaya başlar. Taşların yerine oturması uzun ve sürtüşmelerle geçer²⁴.

Bugün İslam coğrafyası olarak tanımladığımız eski dünyanın merkezi de ortaçağlarda iki büyük göç ve istila hareketine maruz kalmıştır. Bunlardan ilki, son Samî dalgası olarak da tanımlayabileceğimiz İslâmiyet ile birlikte başlayan Arap göçüdür. İkincisi ise, 10. yüzyıldan başlayıp beş asır süren Oğuz göçü ve onu tamamlayan 13. yüzyılın hemen başından itibaren İslâm dünyasının Afrika dışında Moğollar tarafından istilasının getirdiği büyük nüfus hareketliliğidir. Ortaçağlardan itibaren İslam coğrafyasının yeniden şekillenmesi ve bu coğrafyadaki her türden hareketler bir

²² Seyyid, İslamda Cemaatler Kavramı, s. 40-41.

²³ Hüseyin Arslan, 16. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sür-gün, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 163, 164 vd.

²⁴ Bugünkü Avrupa coğrafyası da neredeyse tamamen Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına sebep olan, onun yıkılmasından sonra da devam eden ve adeta beş asır boyunca Avrupa'yı alarm durumunda bırakan doğu, kuzey ve güney yönündeki büyük istila ve göç hareketleri ile şekillenmiştir. Avrupa'nın siyasî, sosyal, etnik, kültürel ve dil yapılarının şekillenmesi, uzun ve büyük sürtüşmelerin sonrasında şekillenmiştir.

yönü ile bu iki büyük göç hareketinin doğrudan sonuçları ile de ilgilidir²⁵. Bu büyük nüfus hareketlerinin getirdiği insanî unsurun enerjik yönü anlaşılmadan ne İslam şehirleri ne de İslam medeniyetini anlamak mümkündür. Burada bilhassa *Endülüüs'ten Çin Seddi'ne kadar çok geniş bir coğrafyanın ilk kez tek bir ekonomik-politik ünite içerisinde birleştirilmesinin* ekonomi, ticaret hayatı ve o büyük şehirleşme hadisesi üzerinde büyük bir ivme kazandırmasını da hesaba katmalıyız.²⁶ Zira Roma İmparatorluğu'nun büyüklüğü de doğu ve batıyı Akdeniz havzasında tek bir ekonomik-politik ünite içerisinde birleştirmesinde görmek gerektiği gibi bütün tahribatına rağmen Cengiz Han'ın istilalarının biricik hayrı bütün Avrasya'ı tek bir ekonomik-politik ünite içerisinde birleştirerek uluslararası ticarete ve küresel ekonomiye katkı sağlamasıydı. Ayrıca Abbasiler döneminde fetihlerin durması ile birlikte artık nüfusun gaza boylarına kanalize edilmesi durmuş, tabii nüfus artışının üzerinde bir tablo ortaya çıkmıştır. Arapların yerli nüfus ile kaynaşmasından ortaya çıkan yeni zümreler şehir hayatının canlılığı içerisinde daha kompleks bir şehir yapısını ortaya çıkarmıştır²⁷.

Bu kadar geniş ve bu genişliğe paralel olarak farklı kadim şehir mirasına sahip olan İslam coğrafyasında İslam şehirlerini şekillendiren temel karakteristikler nelerdir? Bunlardan biri İslamiyet öncesi Arap toplumunun kabile organizasyonudur²⁸. Fethedilen yerlere yerleşen ilk kabileler daha sonraki Arap göçlerinde mensup oldukları kabileler için bir çekim merkezi oluşturmuşlardır. Orada kabileler düzenli ve sağlam bağlarla birbirine bağlı ayrı mahalleler oluşturdular. Her mahalle, kendi binaları, bahçe kapıları, gece bekçisi, su kaynakları ve çarşısı ile idarî ünitenin bir çeşidini oluşturuyordu. *Hara* adı verilen bu mahalleler her biri birer şehir yapısında olup, İslam şehirciliğinde alt kültür unsurlarının (dinî, etnik, kabile vb.) bir dayanışmasının yansıması olarak görülmektedir²⁹. Bu, Bağdat gibi büyük İslam şehirlerinde *Medain* olarak adlandırılan bir şehirler grubu şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mahalle cemaati arasında seçilen

²⁵ Gül, *İslam'ın Batını Çehresi Dağlar, Çöller, Bataklıklar*, s. 62-63.

²⁶ Ira Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C.1, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.88; Duri, s. 94-100.

²⁷ Muammer Gül, "Ortaçağ İslam Tarihinde Sosyal Sınıfların Tarihine Bir Bakış: Ahdas Hareketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, Balıkesir 2002, s. 72 vd.; Abdülaziz Duri, "Fiziki Plan", *İslam Şehri*, 1992, s. 124.

²⁸ Fischel, "The City in İslam", s. 229-230.

²⁹ Abdülaziz Duri, "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri*, 1992, s. 70 ; Fischel, "The City in İslam", s. 229.

imam, şeyh veya kethüdanın idaresinde özerk bir ünite olarak karşımıza çıkmaktadır ki, bu özerk yapısı ile İslam şehirlerinin temel bir karakteristiğini teşkil etmektedir.³⁰ Bütün kabilevi ve etnik farklılıklara rağmen, şehrin bütün mahallelerini birleştiren bir unsur olarak, Cuma namazı için Cuma camii veya daha sonra ulu camii adıyla büyük bir cami vardır. Her mahalle kendi camisine sahip olmasına rağmen bunlar büyük caminin yerini tutmuyordu. Cuma camii, sadece ibadet için değil toplumsal faaliyetler için de şehrin bütün sakinlerinin toplanma yeridir. Böylece o şehrin tamamını daha yüksek bir üniteye birleştiriyordu. Caminin maddi, manevî, idarî, sosyal vb. yönleriyle kentsel ağırlıklı bir niteliğe sahip olduğu artık genel kabul olarak ortadadır.³¹

İslam şehirlerinin belki de en önemli karakteristiğini, Cuma camiinin yanında tüccar ve zanaatkârların dükkânlarının yer aldığı, *Suk* ya da *Bazar*'ın bulunması teşkil ediyordu³². İslam coğrafyacısı Yakut da, bir şehir için vazgeçilmez iki unsurun merkezdeki cami ve onun yanındaki pazar yerinin (*Suk*) olduğunu söyler³³. Ancak İslam şehirlerinin temel kurumlarının önemli üçüncü ayağını bu iki kurumun hemen yanı başında onu tamamlayan *Hamam* teşkil etmektedir³⁴. Başlangıçta bu Suklar açık bir alanda yapılıırken Hişam b. Abdülmelik devrinden itibaren kapalı yapılarda (*Han*, *Kervansaray* şeklinde) oluşturulmaya başlanmıştır.³⁵ Bu çarşılar kendi içerisinde bir branşlaşmaya gitmişlerdir ve her meslek ana caddeye açılan bir sokakta bulunuyordu. İslam şehirlerinde maddesi ve manasıyla cami, çarşı ve hamam hep yan yanadır. Tıpkı fıkıh eserlerinin ibadet babının umumiyetle taharet kitabıyla, muamelat babının ise alış veriş kitabıyla başlaması gibi bir bütünlük arz etmektedir.

Şehrin merkezindeki Cuma camisinin yanında onun ruhuna uygun bir temizlenmeyi sağlayan çeşmeler ve hamam, çarşı ile birlikte mahallelerin ve kırsalın insanlarını şehir merkezine çeken temel kurumlardır. Burada şehrin *surları*, idare merkezi olan *Darü'l İmara*'sının içinde bulunduğu *İç*

³⁰ İnalçık, "Osmanlı Şehri Şeriat İdealine Dayanır", s. 21.

³¹ Oleg Grabar, *İslam Sanatını Oluşumu*, Çev. Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 138.

³² Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 30 ; Fischel, "The City in İslam", s. 230; Özel, "Cami, Çarşı ve Hamam", s.51.

³³ Yakut el-Hamavi, *Mucemu'l Buldân*, C. I, Beyrut (1410/1990), s. 571; İnalçık, "Osmanlı Şehri Şeriat İdealine Dayanır", s. 21.

³⁴ Özel, "Osmanlı Şehri Şeriat İdealine Dayanır", s. 50-51.

³⁵ Pedro Chalmeta, "Pazarlar", *İslam Şehri*, s. 150.

Kale de İslam şehrinin genel karakteristiklerini teşkil etmektedir³⁶. Şehrin bütün ekonomik faaliyetleri esnaf birliği olan *Lonca* sistemi içinde merkezileşmiştir. Bu esnaf örgütleri tasavvufî bir muhteva ile ve yerli milis örgütlenmesinin resmî idareci kesime bir tepkisi şeklinde başlamıştır³⁷ ve bu yapısı ile kısmî bir özerkliği yansıtıyordu. Genel olarak bir İslam şehirde vali, kadı, şeyhler, müftüler, muhtesip, sahibu'ş-şurta gibi görevliler bulunuyordu.

Fizikî yapıyı tamamlamak adına burada İslam şehirlerinin bir karakteristiği olarak yeşil alanlar, mesire yerleri, park ve bahçeleri de medenî insanın tabii hayat alanı içerisinde zikretmeliyiz. Her ne kadar *Park ve Bahçelerin*(Yeşil Alanlar) İslam şehirlerine İslam şehirciliğinin geliştiği bir dönem olan Abbasiler döneminde dâhil olduğu söylene³⁸ de İslam şehirlerinin önündeki ilk model olan Medine'de daha Hz. Peygamber döneminden itibaren bu konuda konulan bazı kural ve uygulamalar daha başlangıçtan itibaren İslam şehirlerinin en önemli karakteristiklerinden birinin de çevre düzenlenmesi, yeşil alanların oluşturduğu Park ve Bahçeler olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Belâzürî, Hz. Peygamber'in bitki ve ağaçları koruma, ağaç kesenleri takibe alma, çevreyi ve ceylan gibi yabani hayvanları koruma, suyu göletler haline getirerek adil paylaşım ve sulamayı teşvik, meraları koruma gibi konulardaki uygulamaları hakkında bize geniş nakiller sunmaktadır. "*Yaş ağaçları, yaş ekinleri kesmeyin, nehir ve ırmaklardan su kullanırken israf etmeyin*" şeklindeki bir hadisi yanında Hz. Muhammed'in, Hicret'ten sonra Medine'de ilk yaptığı işlerden birinin de, Benu Hârise kabilesinin otlak yerini, onların develerinin otağı, koyunlarının merası ve kadınlarının çıkacakları yer yani orman bölgesi (sayfiye-piknik yeri) olduğu için "*Buradan bir ağaç kesen, yerine en az bir ağaç diksin.*" tavsiyesiyle ormana dönüştürmesidir³⁹ Bunlar modern şehirciliğimizin de örnek alması gereken İslam şehirciliğinin temel öğeleridir.

Kısaca İslam çadırda doğmadı, o bedevî hayatın hemen yanında şehir atmosferinde doğdu. İspanya'dan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafya-

³⁶ Duri, "Fiziki Plan", *İslam Şehri*, s. 126, 132; Can, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 98, 108.

³⁷ Gül, "Ortaçağ İslam Tarihinde Sosyal Sınıfların Tarihine Bir Bakış: Ahdas Hareketi", s. 75 vd.; M.G.S. Hodgson, *İslamın Serüveni*, C.2, Çev. Taner C. Yıldırım, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 135-140; Fischel, "The City in İslam", s. 231.

³⁸ Can, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 144-146.

³⁹ Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzürî,, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 8-15; Gül, *İslam'ın Batını Çehresi Dağlar, Çöller, Bataklıklar*, s. 50. 80 nolu dipnot.

daki İslam şehirleri, yapıları ve çeşitli işlevlerinin birbiri ile ilişkisi bakımından büyük farklılıklar gösterir; ancak paylaştıkları tarihî ve kültürel miras, bütün İslam kent yerleşimlerini birleştiren bir benzerlik yaratmıştır.⁴⁰ Bu ortak paydanın oluşmasında bir din olarak İslamiyet'in müntesiplerine sunduğu değerler sistemi önemli rol oynamıştır. Öyle ki, İslam için şehir Inancın Kalesi olmuş ve İslamî ortodoksiyi temsil eder olmuştur. Başlangıçtaki politik ve askerî maksatlar zamanla dinî muhteva içerisinde kaybolurken fethedilen şehirler de buna paralel olarak bir İslamileşme evriminin sonucunda buldukları bölgelerin tarihi, coğrafi ve kültürel miraslarının izleri ile birlikte ortaya çıktılar. ▽

KAYNAKLAR

- Arslan, Hüseyin, 16. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- Barthold, W. İslam Medeniyeti Tarihi, İzah düzeltmeler ve çev. M. Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1963.
- Bayhan, İ. H. Şehir Planlaması,. İstanbul 1969.
- el-Belâzurî, Ahmed b.Yahya b. Cabir, Fütûhu'l-Büldân, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük İslam İlmihali, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1975.
- Braudel, Fernand, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, 2, çev. M.Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.
- Can, Yılmaz, İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- Chalmeta, Pedro, "Pazarlar", İslam Şehri, 1992.
- Demirci, Kürşat (1995), "Antik Şehircilikte Dini Sembolizm", İzlenim, S. 22, 1995.
- Duri, Abdulaziz, İslam İktisat Tarihine Giriş, Çev.Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- Duri, Abdülaziz, "Hükümet Kurumları ", İslam Şehri, 1992.
- el-Hamavi, Yakut, Mucemu'l Buldân, C. I, Beyrut 1410/1990..

⁴⁰ Dror Ze'evi, KUDÜS 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi, Çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 15-19.

- Ebu-Lughod, Janet, "The İslamic City-Historic Myth, İslamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies*, 19, 1978.
- Elisseeff, Nikita, "Fiziki Plan", *İslam Şehri*, Çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Fischet, Walter J., "The City in İslam", *Middle Eastern Affairs*, Vol.VII, No: 6-7, June-Jully 1956.
- Gül, Muammer, *İslam'ın Batını Çehresi Dağlar, Çöller, Bataklıklar, Bilge Kültür Sanat yayınları*, İstanbul 2009.
- Gül, Muammer, "Ortaçağ İslam Tarihinde Sosyal Sınıfların Tarihine Bir Bakış: Ahdas Hareketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, Balıkesir 2002.
- Gölpınarlı, Abdulkaki, *Kur'an-ı Kerim ve Meali*, İstanbul 1958.
- Grabar, Oleg, *İslam Sanatının Oluşumu*, Çev. Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Hamidullah, M., *İslam Müesseselerine Giriş*, Çev. İ. Süreyya Sırma. İstanbul 1981.
- Hourani, A., "The İslamic City", *The Emergence of the Modern Middle East*, 1981.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Şehri Şeriat İdealine Dayanır", *İzlenim*, 22, 1995.
- Lapidus, Ira, *İslam Toplumlari Tarihi*, C.1, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi*, Çev.İ. Kayaoğlu. Ankara 1981.
- Marçais, Georges, "Ribât", İA, MEB İstanbul 1988.
- Michon, Jean-Louis, "Dini Kuramlar", *İslam Şehri*, Çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Miquel, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, C.1, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Yay. Haz. Ahmet Fidan, Çev. A. Fidan-Hasan Menteş, Ankara 1991.
- Özel, Mustafa, "Cami, Çarşı ve Hamam", *İzlenim*. 1995.
- Raymond, André, "İslamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *British Journal of Middle East Studies*, 21, 1994.
- Seyyid, Rıdvan, *İslamda Cemaatler Kavramı*, Çev. Mehmet Can, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- Weber, Max, *Şehir*. Çev. Musa Ceylan. Bakış Yayınları, İstanbul 2000.
- Ze'evi, Dror, *KUDÜS 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. Çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Muhafazakâr Düşünce / Şehir Hayatı